

POLITICAL, SOCIAL AND RELIGIOUS FEATURES OF GEORGIAN-PERSIAN DOCUMENTS

ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთების პოლიტიკური, სოციალური და რელიგიური მახასიათებლები¹

KHATUNA BAINDURASHVILI

ORCID: 0000-0003-3832-9365

Scolar of K. Kekelidze National Center of Manuscripts of Georgia

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University PHD Student

baindurashvilikhatuna@yahoo.com

+995 595567499

Abstract

For thorough study of Iran-Georgian relationships in 16th – 17th centuries research of Georgian-Persian historical documents is of particular interest. These historical documents provide valuable data about social, administrative and state institutes in Georgia.

Georgian-Persian historical documents describe dynamically the political, social and religious processes that have taken place in Eastern Georgia due to intervention of Safavid Iran in 16th-17th centuries. Studying of the separate segments of diplomatic monuments – interrelations between Georgian and Persian texts provide precise illustration of Georgian reality and specific nature of political, social and religious relations between Iran and Georgia.

Research of Georgian-Persian bilingual deeds clearly shows attempts of Iran to intervene into Georgian landholding system and its substitution with Iranian-Moslem one; invocatio of Georgian kings and the legends on their Persian seals clearly demonstrate the political and religious influence to which they were subjected as a result of Safavid censorship. Based on all these, we can imagine specific nature of operation of Georgian samdivan-mtsignobro (secretariat-chancellery), see the movement of the documents from their composition to their entry into legal force and the term of their effectiveness.

Studying of the seals on Persian and Georgian texts of diplomatic monuments allowed identification of important chancellery officials participating in issuance of Georgian-Persian documents, as well as in their consideration and approval.

Georgian texts of bilingual documents, with their contents and structure, were entirely based on Georgian traditions of paperwork while the Persian texts complied with Iranian requirements. Iranian diplomatic formulas were adapted to Georgian reality.

Georgian-Persian historical deeds provide unbiased description of severe reality resulting from religious and political power of Iran in Eastern Georgia; and Georgians had to fight for maintaining their state, national and religious identity.

Keywords: Georgia, Iran, Diplomacy, Islam

¹ კვლევა განხორციელდა შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის ფინანსური მხარდაჭერით. პროექტის (FR17_554) „დოკუმენტური წყაროები (სიგელები, ეპიგრაფიკული ძეგლები, ხელნაწერთა კოლოფონები) XVII საუკუნის I ნახევრის (1600-1662) ქართლისა და კახეთის მეფეების შესახებ (წყაროების პუბლიკაცია და გამოკვლევა)“ ფარგლებში.

ხათუნა ბაინდურაშვილი

კ. კეკელიძის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული
ცენტრის მეცნიერი თანამშრომელი
ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის
სახელმწიფო უნივერსიტეტის დოქტორანტი
ORCID: 0000-0003-3832-9365
baindurashvilikhhatuna@yahoo.com
+995 595567499

აბსტრაქტი

XVI-XVII სს. ირან-საქართველოს ურთიერთობის საფუძვლიანი შესწავლისთვის განსაკუთრებით საინტერესოა ამ პერიოდის ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთების კვლევა. ეს ისტორიული საბუთები საყურადღებო ცნობებს გვაწვდის ქართული სოციალური, ადმინისტრაციული და სახელმწიფო ინსტიტუტების შესახებ.

ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები დინამიკაში ასახავს იმ პოლიტიკურ, სოციალურ და რელიგიურ პროცესებს, რომელსაც სეფიანთა ირანის ჩარევით ადგილი ჰქონდა XVI-XVII სს. აღმოსავლეთ საქართველოში. დიპლომატიკური ძეგლების ცალკეული სეგმენტების შესწავლა – ქართული და სპარსული ტექსტების ურთიერთმიმართება კარგად წარმოაჩენს ქართულ რეალობას და ირან-საქართველოს პოლიტიკური, სოციალური და რელიგიური ურთიერთობების სპეციფიკას.

ქართულ-სპარსული ორენოვანი საბუთების კვლევა საშუალებას გვამძლევს დავინახოთ ირანის მიერ ქართული მიწისმფლობელობის სისტემაში ჩარევისა და მისი ირანულ-მუსლიმურით შეცვლის მცდელობა; ქართველ მეფეთა ინვოკაციები და მათ სპარსულ ბეჭდებზე არსებული ლეგენდები ცხადად გვიჩვენებს იმ პოლიტიკურ და რელიგიურ გავლენებს, რომელსაც ისინი სეფიანთა ცენტრის შედეგად განიცდიდნენ. ყოველივე აქედან გამომდინარე, შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ ქართული სამდივან-მწიგნობროს მუშაობის სპეციფიკა, საბუთის მოძრაობა მისი შედგენიდან კანონიერ ძალაში შესვლამდე და საბუთის მოქმედების ვადა.

დიპლომატიკური ძეგლების სპარსულ და ქართულ ტექსტებზე არსებულ ბეჭდებზე დაკვირვებით გამოიკვეთნენ ის მნიშვნელოვანი საკანცელარიო მოხელეები, რომლებიც ქართულ-სპარსული საბუთების შედგენაში და მათ განხილვა-დამტკიცებაში იღებდნენ მონაწილეობას.

ორენოვანი საბუთების ქართული ტექსტი თავისი შინაარსითა და აგებულებით მთლიანად ქართული საბუთის შედგენის ტრადიციას ემყარებოდა, ხოლო სპარსული ტექსტი – ირანულ საკანცელარიო მოთხოვნებს. ირანული დიპლომატიკური ფორმულები ადაპტირებულია ქართულ რეალობასთან.

ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები დიდი ობიექტურებით ასახავს იმ მძიმე ვითარებას, რომელიც აღმოსავლეთ საქართველოში ირანის რელიგიური და პოლიტიკური მძლავრობის შედეგად იყო შექმნილი; და როგორ მძიმე რეალობაში უხდებოდათ ქართველებს ბრძოლა ეროვნული და რელიგიური იდენტობის შენარჩუნებისათვის.

საკვანძო სიტყვები: საქართველო, ირანი, დიპლომატიკა, ისლამი

შესავალი

XVI-XVII სს. ირან-საქართველოს ურთიერთობის შესწავლის თვალსაზრისით განსაკუთრებით საინტერესოა. აღნიშნული პერიოდის ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთების კვლევა განაპირობებს აღმოსავლეთ საქართველოსა და სეფიანთა ირანის მრავალმხრივი ურთიერთობების საფუძვლიან შესწავლას. ეს ისტორიული საბუთები სოციალური, ადმინისტრაციული და სახელმწიფო ინსტიტუტების შესახებ გვაწვდის ცნობებს. ქართული დიპლომატიკური ძეგლები დეტალურად ასახავენ ქვეყნის საშინაო და საგარეო ვითარებას.

ჩვენი კვლევის მიზანია XVI-XVII სს. ქართულ-სპარსული დიპლომატიკური ძეგლების სოციალური, პოლიტიკური, რელიგიური და სამართლებრივი ასპექტების შესწავლა: საბუთების სპარსული ტექსტების მიმართება ქართულ სამამულო სისტემასთან – „ქართული თიულის“ არსობრივი თავისებურებანი, თიულდარის კატეგორიები და მათი უფლება-მოვალეობანი, სამდივანმწიგნობროს მუშაობის სპეციფიკა, საბუთის მოძრაობა მის კანონიერ ძალაში შესვლამდე და საბუთის მოქმედების ვადა. ქართულ-სპარსული ორენოვანი საბუთების სპარსული ტექსტის დიპლომატიკურ კლასიფიკაციაზე დაკვირვებისა და მათი შესწავლის ფონზე საქართველო-ირანის რელიგიური, პოლიტიკური და სოციალური ურთიერთობების სპეციფიკის წარმოჩენა და ანალიზი.

მეთოდები. ორენოვანი საბუთების კვლევა ემყარება ფორმულარული, ტექსტოლოგიური, შედარებითი და კრიტიკული ანალიზის მეთოდებს.

შედეგები. ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთების სპარსული ნაწილების დიპლომატიკურ სემანტიკაზე და საკანცელარიო აღნიშვნებზე (ბეჭდები, მინაწერები) დაკვირვებამ საშუალება მოგვცა დაგვედგინა „საბუთის მოძრაობა“ – სრული იურიდიული პროცედურა, რომელიც მას უნდა გაეცლო შედგენიდან კანონიერ ძალაში შესვლამდე.

1. საბუთის ქართული ტექსტის შედგენა მეფის მდივანმწიგნობრის მიერ
2. ქართული ტექსტის თარგმნა სპარსულად ირანული დიპლომატიკური სტანდარტების გათვალისწინებით;
3. საბუთის გატარება დივანის სპეციალურ დავთარში;
4. საბუთის განხილვის შემდეგ მასზე სპარსული საკანცელარიო ბეჭდების დასმა და შესბამისი სპარსული საკანცელარიო მინაწერების გაკეთება (بنظر رسيد – „განხილულ იქნა“ ثبت شد – „ჩაიწერა“, // „დამტკიცდა“)
5. საბუთის ქართული ნაწილის დამტკიცება მეფის ქართული ბეჭდით
6. საბუთის სპარსული ნაწილის დამტკიცება მეფის სპარსული ბეჭდით

ჩატარებული კვლევა ცხადყოფს, რომ ქართულ საქმისწარმოებაში ირანული სპეციფიკის დანერგვა ემსახურებოდა სეფიანთა სახელმწიფოს მიერ აღმოსავლეთ საქართველოს ირანულ ადმინისტრაციულ სისტემაში ჩართვის ღონისძიებებს.

ქართულ-სპარსული ორენოვანი საბუთები საშუალებას გვაძლევს დავინახოთ ირანის მიერ ქართული მიწისმფლობელობის სისტემაში ჩარევისა და მისი ირანულ-მუსლიმურით შეცვლის მცდელობა; ქართველ მეფეთა ინვოკაციები და მათ სპარსულ ბეჭდებზე არსებული ლეგენდები ცხადად გვიჩვენებს იმ პოლიტიკურ და რელიგიურ გავლენებს, რომელსაც სეფიანთა ცენზურის შედეგად განიცდიდნენ; კვლევის შედეგად შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ ქართული სამდივან-მწიგნობროს მუშაობის სპეციფიკა, მისი პროცედურული საფეხურები – საბუთის მოძრაობა შედგენიდან მის კანონიერ ძალაში შესვლამდე და საბუთის მოქმედების ვადა; ქართულ-სპარსული საბუთების დომინანტ დიპლომატიკურ ნაწილს ქართული ტექსტი წარმოადგენდა.

ისტორიული საბუთების სპარსულ და ქართულ ტექსტებზე არსებულ ბეჭდებზე დაკვირვებით გამოიკვეთნენ ის მნიშვნელოვანი საკანცელარიო მოხელეები, რომლებიც ქართულ-სპარსული საბუთების შედგენაში და მათ განხილვა-დამტკიცებაში იღებდნენ მონაწილეობას.

ქართულ-სპარსული დიპლომატიკური ძეგლები დიდი ობიექტურებით ასახავს იმ მძიმე რეალობას, რომელშიც ქართველებს უხდებოდათ ბრძოლა სახელმწიფოებრივი, ეროვნული და რელიგიური იდენტობის შენარჩუნებისთვის.

მსჯელობა. ქართულ-სპარსული ორენოვანი საბუთების შესწავლას სოციალურ-პოლიტიკური, დიპლომატიკური და ენობრივი პრობლემების გასაშუქებლად არაერთი კვლევა მიეძღვნა, [ფუთურობი,

1955:IV-XIV; დუნდუა, 1984: აბაშიძე, 1974:63-80; Петрушевский, 1949:213-215] რომელთა მთავარი მიზანი ამ საბუთების სოციალური ფუნქციის – წყაროში არსებული ღია თუ ფარული ინფორმაციის ახსნა და მათი ისტორიულ რეალობასთან მიმართება იყო.

XVI საუკუნის დასაწყისიდან ირანი ცდილობდა ქართლისა და კახეთის სამეფოების, როგორც დამოუკიდებელი პოლიტიკური ერთეულების ლიკვიდაციას და მათ რიგით ირანულ პროვინციად გადაქცევას [ზაინდურაშვილი, 2019(ა):205-219]. XVI ს. ბოლოსთვის სეფიანთა ირანმა მიაღწია იმას, რომ გამუსლიმების პირობით ქართლისა და კახეთის ტახტზე ბაგრატიონთა დინასტიის წარმომადგენლებს ამტკიცებდა. 1578 წ. ირანში ალამუთის ციხიდან გათავისუფლებული ქართლის მეფე სვიმონ I იძულებული გახდა შიიტური ისლამი ელიარებინა [გუჩუა, სვანიძე, 1974:129]. ირანის შაჰმა მოჰამად ხოდაბენდემ (1578-1587 წწ.) სვიმონს „მმის“ ტიტული უბოძა და ქართლში დააბრუნა. ირანს სვიმონის მეშვეობით სურდა კავკასიაში გააქტიურებული ოსმალები გაედევნა [ფუთურიძე, 1969:28].

სეფიანთა ირანისადმი სვიმონ I-ის დაქვემდებარება სამეფო დივანის მუშაობაზეც აისახა – XVI ს. 80-იანი წლებიდან ქართლში ყიზილბაშური საქმისწარმოების დანერგვა დაიწყო, რისი თვალსაჩინო მაგალითიცა ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთების გაჩენა, რაც ქართული საკანცელარიო საქმის ირანულ სტანდარტთან მიახლოებას ნიშნავდა.

XVII ს. 40-იან წლებამდე ორენოვანი საბუთების ქართული და სპარსული ნაწილები სხვადასხვა გვერდზე იწერებოდა. სპარსული ტექსტი ერთგვარ შინაარსობრივ დამოუკიდებლობას ინარჩუნებდა და იგი გარეგნულად სავსებით გამართული იურიდიული დოკუმენტი იყო [აბაშიძე, 1974:75]. თუმცა, ამის მიუხედავად, საბუთის ორივე ტექსტი ერთ დიპლომატიკურ ერთეულს წარმოადგენდა. XVII ს. 40-იანი წლებიდან ცვლილება მოხდა ორენოვანი საბუთის, როგორც გარეგნულ, ისე შინაგან ფორმაში. სპარსულმა ნაწილმა ქართული ნაწილის რეზიუმეს სახე მიიღო და იგი ქართული ტექსტის თავზე განთავსდა [თ. აბაშიძე, 1974:75-76; აბულაძე, გიუნაშვილი, 2011:18].

ორენოვანი საბუთების სპარსული ნაწილების არქიტექტონიკა სეფიანთა საკანცელარიო მოთხოვნებს ტრადიციებს შეესაბამება. დოკუმენტის გარეგანი სახე, მისი თითოეული სეგმენტის აგებულება, სამწერლობო ხელი და ტერმინოლოგია ირანულ დიპლომატიკასთან სრულ შესაბამისობაშია [აბაშიძე, 1974:64]. მისი არქიტექტონიკა შემდეგი სახითაა წარმოდგენილი: ინვოკაციო (ღვთაებრივი ნება), წინაპართა ხსენება, შესავალი ფორმულა, გარიგების იურიდიული მხარეები – საბუთის გამცემი და ადრესატი; საბუთის ძირითადი თემა – შედგენის მიზანი, გარიგების იურიდიული შინაარსი, ობიექტის თემა, ძირითადი თემით გამოხატული სამართლებრივი ურთიერთობების დაცვა [აბულაძე, გიუნაშვილი, 2011:16].

ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები თავისი დანიშნულებით მრავალფეროვანია. ისინი წარმოადგენენ ყმისა და მამულის, სითარხნის, სხვადასხვა თანამდებობის ბოძებისა და სხვა დოკუმენტებს. განსაკუთრებით საყურადღებოა ყმისა და მამულის წყალობის წიგნები, რომლებშიც კარგად ჩანს საქართველოსა და ირანს შორის დამყარებული პოლიტიკური ურთიერთობა [ფუთურიძე, 1955:VII].

ქართული და ირანულ-ყიზილბაშური მმართველი ფენისთვის მამულის წყალობა-ბოძების საფუძვლად მიჩნეული იყო კონკრეტული პირის (ან პირების) ერთგული სამსახური ქართველი მეფისა და ირანის შაჰის წინაშე. ამის გამო კი ქვეშევრდომი სიუზერენისგან „დამსახურებულ ჯილდოდ“ მიწას იღებდა [გაბაშვილი, 1958:274].

ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთების სპარსული ნაწილები ძირითადად წარმოადგენს სათიულო წიგნებს და იგი მიწის (მამულის) – ფეოდალური საკუთრების მთავარი ობიექტის წყალობად გადაცემას აღნიშნავს.

ქართულ-სპარსული საბუთების სპარსული ტექსტების სამწერლობო ხელია შექასთე, ნასთალიკი და შექასთე-ნასთალიკი. ყველაზე ხშირად კი შექასთე გამოიყენება.

ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთების სპარსულ ტექსტებს აქვთ ორგვარი დათარიღება – Dispositio-ში, სეფიანთა საკანცელარიო ტრადიციის გავლენით, წლის აღსანიშნავად სტანდარტულად გამოიყენება

მონდოლური ასტრონომიული კალენდარი, ხოლო დოკუმენტის საბოლოო თარიღი მოთავსებული იყო Sanctio-ს შემდეგ და იგი ჰიჯრის წელთაღრიცხვით აღნიშნებოდა [დუნდუა, 1984:61].

სვიმონ I-ის დროს გამოცემული საბუთების სპარსული ნაწილი გარკვეულწილად განსხვავდება შემდეგდროინდელი ორენოვანი საბუთების აგებულებისაგან. საბუთი იწყება სიტყვით „ამჟამად“ – در بنوقت – იშვიათად გამოიყენება امر على شد – „გამოვიდა მაღალი ბრძანება“ და پروانچه است – „ბრძანებაა“ – რაც იმას ნიშნავს, რომ საბუთის კატეგორია نشان عالیشان – „მაღალი ნიშანი“ [ფუთურიძე, 1955:1-2], ოქმი, ბრძანება, განკარგულება ტექსტის დასაწყისში მითითებული არაა და მას მხოლოდ საბუთის ტექსტის ბოლოში ვხვდებით. შედარებით გვიან, 80-იანი წლების ბოლოს უკვე ტექსტის დასაწყისში სტაბილურად გვხვდება საბუთის კატეგორია, როგორცაა „ამრე ალი“ – امر على – „მაღალი ბრძანება, „ფარვანჩე“ – پروانچه است [ფუთურიძე, 1955: 49-51]. მხოლოდ 1591 წ. კახეთის მეფე ალექსანდრე II-ის მიერ გაცემული დოკუმენტი იწყება ფორმულით – حکم على شد – „გამოვიდა მაღალი ბრძანება“ [ფუთურიძე, 1955: 43-45].

საინტერესოა ქართველ მეფეთა სპარსული ინვოკაციები. ინვოკაციო არის დოკუმენტის შესავალი, შედგენილი რელიგიურ-პოლიტიკური ელემენტებით, რომელშიც მოხსენიებულია ძალაუფლების წყარო – ღმერთი, და ამ ძალაუფლების მატარებელი პირის, საბუთის გამცემის სრული სახელი და იურიდიული სტატუსი, რომელიც მას ირანის შაჰისაგან ჰქონდა მინიჭებული. სვიმონ I-ის საბუთების სინგურით შესრულებულ თოდრაში წარმოდგენილია ინვოკაციო [ფუთურიძე, 1955:19-21, 32-34, 36-38]. მისი სრული ფორმაა – „هو الله محمود في كل فعال ابو المنصور [سلطان محمود خان] ميرزا سوزم.“ – „ის [არის] ღმერთი, ქებული ყველა საქმეში. აბულ მანსურ სულტან მაჰმუდ-ხან მირზა. ჩემი სიტყვა“ [ფუთურიძე, 1955:12]. ინვოკაციო ზედმიწევნით ასახავს ისტორიულ რეალობას და ხაზს უსვამს იმ ორმაგ სტანდარტს, რაც ქართულ-ირანულ პოლიტიკურ ურთიერთობაში არსებობდა. სვიმონ I, რომელიც ქართულ სინამდვილეში ქართლის მეფედ მოიხსენიება, მის მიერ გაცემული საბუთების სპარსული ტექსტის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან სეგმენტში (ინვოკაციოში) იძულებულია სეფიანთაგან მინიჭებული ოფიციალური სტატუსი აღიაროს და საკუთარ თავს არა მეფე, არამედ უფლისწული – მირზა უწოდოს. ინვოკაციოდან ვიგებთ ასევე სვიმონ I-ის სრულ მუსლიმურ სახელს – აბულ მანსურ სულტან მაჰმუდ-ხანი.

სვიმონ I-ის ორენოვან საბუთებზე სპარსული სარეგისტრაციო მინაწერები: بنضر رسيد – განხილულ იქნა, და ثبت شد – „დამტკიცდა“/„ჩაიწერა“, قلمى شد – დაიწერა [ფუთურიძე, 1955: 36-38] 1586 წლიდან ჩნდება [ფუთურიძე, 1955:24-32] და ისინი სარეგისტრაციო ბეჭდების ქვემოთაა მოთავსებული.

საბუთის კანონიერ ძალაში შესვლის ერთ-ერთი ძირითადი ნიშანი მასზე ემიტენტის მიერ დასმული ბეჭედი [ჯავახიშვილი, 1926:69]. სვიმონ I-ის ირანის შაჰისადმი პოლიტიკური დამოკიდებულების თვალსაჩინო მაგალითია მისი სპარსული ბეჭდის ლეგენდა, რომელიც 1588 წლის საბუთზეა დაფიქსირებული. ქართველი მეფის დიდი ზომის, მრგვალი სპარსული ბეჭდის წარწერა: زين بود الله دانای بيچون – „იცის უზადლო ღმერთმა, რომ სვიმონი სულით ღოღამია შაჰისა.“ იქიდან გამომდინარე, რომ სვიმონ I-ს დროს გაცემული სპარსული საკანცელარიო ბეჭდების ამოკითხვა დაზიანების მაღალი ხარისხის გამო ვერ ხერხდება, ჩვენთვის უცნობია იმ საკანცელარიო მოხელეთა სახელები, რომლებიც ამ დროს ქართლის მეფის კარზე ირანის შაჰის ბრძანებით იმყოფებოდნენ.

ქართლის შემდეგი მუსლიმი მეფე შაჰ აბას I-ის მიერ დანიშნული ბაგრატ VII – ბაგრატ-ხანი (1616-1619 წწ) იყო, რომელსაც ქართველები სიძულვილითა და დაცინვით საბარათიანოს ბატონს უწოდებდნენ და არ ემორჩილებოდნენ [ყაუხჩიშვილი, 1973: 428]. მის მიერ გამოცემულ ორენოვანოვან საბუთებს ჩვენამდე არ მოუღწევია, ან ამ დრომდე უცნობია მეცნიერებისთვის.

1619 წელს ბაგრატის გარდაცვალების შემდეგ შაჰ აბასმა ქართლის მმართველობა ბაგრატ-ხანის მცირეწლოვან ვაჟს, სვიმონ II-ს (სვიმონ-ხანი – 1619-1630 წწ.) გადასცა, ვაქილად კი გიორგი სააკაძე დაუნიშნა [ფუთურიძე, 1969: 115; ჟიჟიაშვილი, 2017: 10-11]

ქართულ-სპარსული საბუთების დამტკიცების წესებში XVII ს. დასაწყისში ერთგვარად განსხვავებული სურათი გვაქვს. 1608-1625 წლებში, ლუარსაბ მეფისა და სვიმონ-ხანის მეფობის პერიოდში, გაიცემა ქართული საბუთები, რომლებიც მეფის ქართული ხელრთვის შემდეგ იმავე მეფისავე სპარსული ბეჭდითა და

სპარსული სარეგისტრაციო ბეჭდითაა დამოწმებული (ზოგს ორი, ზოგსაც ერთი ბეჭედი აქვს დასმული) [ქართველიშვილი, ბაინდურაშვილი, გელაშვილი, გოგოლაძე, შაორშაძე, ჯოჯუა, 2019: 80-84, 87-88, 90-91, 94-95, 100-103, 115-116, 127-128, 176-179]. ამგვარ ქართულ საბუთებში სპარსული ტექსტების არარსებობა გვაფიქრებინებს, რომ ქართულ სამეფო კარზე არ იმყოფებოდა მოხელე, რომელსაც საბუთის ქართული ტექსტის თარგმნის კომპეტენცია და ირანის შაჰისაგან მისი დამოწმების უფლებამოსილება ექნებოდა მინიჭებული.

სვიმონ II-ის ბეჭდის ლეგენდა იკითხება 1624 წ. ქართულ წყალობის წიგნზე. (ხეც. Hd-3056) ტექსტის ბოლოს დასმულია სვიმონის მცირე ზომის, რვაკუთხა, სპარსული ბეჭედი წარწერით: بنده شاه حق سميون – „ჭეშმარიტების მეუფის მონა სვიმონი. საბუთის verso-ზე (რესტავრაციის შემდეგ შემორჩენილია) ქართულ სარეგისტრაციო მინაწერთან: „ქ. ესე ბრძანება ასრე უნდა გათავდეს“ [ქართველიშვილი, ბაინდურაშვილი, გელაშვილი, გოგოლაძე, შაორშაძე, ჯოჯუა, 2019: 181] – დასმულია მსხლის ფორმის სპარსული სარეგისტრაციო ბეჭედი, ლეგენდით – غلام شاه خيخسرو – „შაჰის ღოლამი ქაიხოსრო.“

სვიმონ II-ის პირველი ქართულ-სპარსული საბუთი, რომელიც ჩვენამდე პირის სახითაა შემონახული 1626 წლითაა დათარიღებული. მისი სპარსული ტექსტის ბოლოს სპარსული მინაწერია „محل مهر شاه عباس“ – „შაჰ აბასის ბეჭდის ადგილი“ – ეს საბუთი გვიანდელი გადაწერის შეცდომა ჩანს, რადგან ქართულ-სპარსულ ორენოვან საბუთებზე ირანის შაჰები ბეჭედს არ სვამდნენ.

სვიმონ II-ის სპარსული ბეჭედი და სპარსული სარეგისტრაციო ბეჭედი აქვს 1627 წლის ქართულ-სპარსულ საბუთს. მასზე ფიქსირდება სვიმონ მეფის მეორე სპარსული ბეჭდის წარწერა – غلام شاه عباس سميون – შაჰის ღოლამი სვიმონი. იქვე დასმულია ექვსკუთხა სპარსული სარეგისტრაციო ბეჭედი ლეგენდით – غلام شاه عباس عليقى – შაჰ აბასის ღოლამი ალიყული. იგივე ბეჭედი ქართული სარეგისტრაციო მინაწერის – „ქ. ესე ბრძანება ასრე უნდა გათავდეს“, ქვემოთ [ქართველიშვილი, ბაინდურაშვილი, გელაშვილი, გოგოლაძე, შაორშაძე, ჯოჯუა, 2019: 213-214]. აღნიშნულ პერიოდში (1608-1625 წწ.) საბუთებს არ ერთვის სპარსული სარეგისტრაციო მინაწერი. ქართული სარეგისტრაციო მინაწერი კი მეფის სპარსული ბეჭდით მოწმდება.

ზემოხსენებული ქაიხოსრო (სავარაუდოდ ეს არის სახლთუხუცესი ქაიხოსრო ბარათაშვილი) [კლდიაშვილი, სურგულაძე, ცაგარეიშვილი, ჯანდიერი, 1991: 446] და ალიყული მაღალი ალბათობით ირანის შაჰის ნდობით აღჭურვილი ქართველი პირები იყვნენ, რომლებმაც კარგად იცოდნენ სპარსული, რადგან მათ ქართველი მეფის მიერ გაცემული საბუთების თარგმნისა და დამოწმების უფლებამოსილება ჰქონდათ მინიჭებული. შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ ისინი მუსტაფის თანამდებობასაც ფლობდნენ. ამ ორივე საკანცელარიო მოხელეს და ქართლის მეფე სვიმონ II-ს (სვიმონ I-საც) ღოლამის სტატუსი აქვთ, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ ისინი შაჰის ღოლამთა (პირადი დაცვა) რიგებში ირიცხებოდნენ.

საინტერესოა 1608-1625 წლების პერიოდში რას უნდა გამოეწვია ქართული საბუთების სპარსულად თარგმნის შეჩერება. ეს სეფიანთა ირანის საშინაო და საგარეო პოლიტიკური ვითარებით შეიძლება აიხსნას. 1590 წლიდან შაჰ აბას I ქვეყანაში რეფორმებს ატარებს და ასევე 1603 წლიდან სხვადასხვა პერიოდულობით ოსმალეთთან, პორტუგალიელებთან და აღმოსავლეთ საქართველოსთან ომს აწარმოებს [კაციტაძე, 2009: 406-420]. როგორც ჩანს, ასეთ ვითარებაში ირანი „საკანცელარიო საქმეს“ ნაკლებმნიშვნელობას ანიჭებდა და ქართული საბუთების დამოწმების წესიც შემოფარგლული იყო მხოლოდ ქართველი მეფისა და საკანცელარიო მოხელეების სპარსული ბეჭდებით.

ქართულ-სპარსული საბუთები ცხადყოფს, რომ სვიმონ I-ის დროიდან მოყოლებული, სპარსული ტექსტიც ქართველი მეფის კონტროლს ექვემდებარებოდა, რასაც სპარსულ ტექსტზე დასმული ქართველი მეფის ბეჭედი მოწმობს [გაბაშვილი, 1958: 282]

სავარაუდოდ, ქართველ მეფეთა სპარსული ბეჭდები ირანში მზადდებოდა და მასზე დატანილი ლეგენდაც შაჰის მიერ იყო მოწონებული და ნებადართული [ბაინდურაშვილი, 2019 ბ: 17].

საბუთების შესავალი – ღვთაებრივი და პოლიტიკური ნება

„ირანის შაჰმა მხოლოდ ფორმალურად დაადო ხელი ქართულ ფეოდალთა მიწებსაც“ [აფაქიძე, ბერძენიშვილი, მელიქიშვილი, მესხია, რატიანი, ჩიტაია, ხაჭაპურიძე, 1956: 295] XVII ს. დასაწყისის ქართული საისტორიო საბუთები ცხადყოფს, რომ სეფიანთა ირანი ერევა ქართული მიწისმფლობელობის სისტემის მართვაში. შაჰ აბას I ქართველი მეფის სახელზე გასცემს ბრძანებას, რომლის საფუძველზეც ქართლის მეფე ვალდებულია შაჰთან დაახლოებულ ამა თუ იმ ქართველ დიდებულს დაუმტკიცოს ან განუახლოს მამულის ფლობა [სეა, 1450-19/98]

საბუთების შესავალში გამოხატული ღვთაებრივი და პოლიტიკური ნება ზუსტად ასახავს აღმოსავლეთ საქართველოსა და სეფიანთა ირანს შორის არსებულ პოლიტიკურ ვითარებას. ბაგრატ-ხანისა და სვიმონ-ხანის მიერ გაცემულ ქართულ საბუთებში ჩნდება დიპლომატიკური ფორმულები („ნებითა და შეწევნითა ღ(მრ)თისათა და შაჰ-აბაზ ყენისათა“, [სეა, 1448-252], „წყალობითა ღმრთისათა და ბრძანებითა შაჰაბასისათა“ [ხეც. Ad – 973], „ბრძანებითა ღმრთისათა და წყალობითა შაჰაბასითა“) (სეა, 1448-1261), რომლებშიც არსებული პოლიტიკური ურთიერთობა ღვთაებრივი და პოლიტიკური ნების ერთგვარი სინთეზითაა გადმოცემული. მიუხედავად დასახელებული ქართველი მეფეების მუსლიმობისა, ღვთაებრივი ნება ქრისტიანული პოზიციიდანაა გადმოცემული, ხოლო პოლიტიკური ნების მთავარი ფიგურანტი არის ირანის შაჰი აბას I იგი ასევე საბუთის კანონიერების დაცვის გარანტორადაცაა გამოყვანილი.

ქართული ისტორიული საბუთის სანქციოშიც (sanctio) ასევე შერწყმულია ქრისტიანული და მუსლიმური ფორმულა, რომლის მიხედვითაც საბუთის პირობის დამრღვევს – „... რისხავამცა მამა, ძე და სული წმინდა და ყოველნი მისნი წმინდანი და ბედნიერი შაჰ-აბასი“ [სეა, 1450-37/190].

XVII ს. დასაწყისი ქართული დიპლომატიკის ეს ერთი სეგმენტი კარგად ასახავს იმ პროცესს, თუ როგორ ცდილობდნენ ქართველი დიდებულები ირანის შაჰი თავიანთ მფარველად და მათი ქონების „გარანტორად“ და „უზუნაეს დამცველად“ წარმოეჩინათ. ყოველივე ეს კი ხაზს უსვამს საკუთარ ქვეყანაში ქართველი მეფის უფლებამოსილების დამცრობისა და დეცენტრალიზაციის პროცესს.

გარდა ამისა, 1629 წ. ქართული საბუთის წყველით ნაწილში ძალზე უარყოფით კონტექსტშია მოხსენიებული ისლამის მქადაგებელი და საბუთის პირობის დამრღვევი მის თანაზიარად არის გამოცხადებული და ჯოჯოხეთში მოსახვედრადაა განწირული. ... იქნებისცა მონაწილე მამად სანანელისა, მკუქიდრმცა არს ფრესკა ჯოჯოხეთისასა“ [ქართველიშვილი, ბაინდურაშვილი, გელაშვილი, გოგოლაძე, შაორშაძე, ჯოჯუა, 2019: 237].

თიული

ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთების სპარსული ტექსტები საინტერესო და საყურადღებოა თავისი სოციალური შინაარსით. XVI ს. დასასრულიდან ქართულ საქმისწარმოებაში სეფიანთა პოლიტიკური გავლენით ორენოვანი საბუთების შედგენა ირანის მხრიდან ქართული მიწებისათვის წარმოებულ ბრძოლას უკავშირდებოდა [გაბაშვილი, 1958:307]. ქართველებსა და სეფიანებს შორის არსებულმა მწვავე პოლიტიკურმა ურთიერთობამ ქართულ დიპლომატიკაში განაპირობა ისეთი სოციალური ტერმინების გაჩენა, როგორცაა თიული, თიულდარი, სოიურდალი, რაიათი (გლეხის მნიშვნელობით). ეს ტერმინები ქართული მიწისმფლობელობის სისტემისათვის უცხო და მიუღებელი იყო.

მუსლიმური სამართლის მიხედვით მიწის უზუნაესი მესაკუთრე სახელმწიფოა [გაბაშვილი, 1958:161]. ირანში XVII-XVIII სს. თიულის ორი ტიპი არსებობდა: პირველი – თიული პირს გადაეცემოდა, როგორც თანამდებობრივი სარგო, რომლითაც იქამდე სარგებლობდა, სანამ ამ თანამდებობას ფლობდა. მეორე სახის თიული პირს სახელმწიფოსთვის გაწეული სამსახურისთვის დამსახურებულ ჯილდოდ გადაეცემოდა [Петрушевский, 1949:199-201]. ირანული ტრადიციით თიულში მოიაზრებოდა მისი მფლობელის მიერ გარკვეული ადგილიდან ჯამაგირის სახით რენტა-ხარკის სრულად ან ნაწილობრივ მიღება და არა მიწის, მასზე მცხოვრები ხალხისა და საირიგაციო ქსელის განკარგვის უფლება [Петрушевский, 1949:184-221; გაბაშვილი, 1958:278].

ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთების სპარსულ ტექსტსა და ქართველ ფეოდალებზე გაცემულ სპარსულ ჰოქმებსა და ფირმანებში მუსლიმური მიწათმფლობელობისათვის ისეთი უცხო და მიუღებელი ტერმინებია გამოყენებული, როგორებიცაა „მემკვიდრეობითი თიული“ (توی موروثی), [Петрушевский, 1949:213-215] „სამუდამო თიული“ (توی ابدی), „სამკვიდრო მულქი“ (ملک موروثی) [ფუთურიძე, 1955:80-81]. ქართულ ფეოდალურ ინსტიტუტებთან ეს ტერმინოლოგიური შეუსაბამობა ახსნილია, როგორც ქართულ ფეოდალურ ურთიერთობათა თავისებურებების სპარსულად გადმოცემის შეუძლებლობა, რომ სპარსულ ენასა და ცნობიერებაში ცნება „მამულის“ არარსებობამ განაპირობა ირანულ-ყიზილბაშურ დიპლომატიკაში ზემოჩამოთვლილი ტექნიკური ტერმინების გაჩენა [გაბაშვილი, 1958:276-277, 287], რაც გაზიარებულია კიდევ ქართულ ისტორიოგრაფიაში [ფუთურიძე, 1955: X; აბაშიძე, 1974:67; გაბაშვილი: 1937:22]

თიულისა და მამულის მკვეთრი შინაარსობრივი განსხვავების გამო საბუთების სპარსულ ტექსტში საჭირო იყო „თიულისათვის“ ქართული მიწათმფლობელობისათვის დამახასიათებელი ნიშნების მიმატება, როგორიცაა საგადასახადო, ადმინისტრაციული და სასამართლო შეუვალობა და მემკვიდრეობით გადაცემის უფლება [აბაშიძე, 1974:67; Петрушевский, 1949:213-215].

სვიმონ I-ის მიერ გაცემული საბუთების სპარსული ტექსტების მიხედვით, ფეოდალს თიულად გადაეცემოდა მისი სამკვიდრო წილი [ფუთურიძე, 1955:10]. XVII ს. 20-30-იან წლებში თიული ყოველგვარი განსაზღვრების გარეშე იხსენიება [აბაშიძე, 1974: 68]. სვიმონ II-ის საბუთის ქართულ ტექსტში არსებული „სამკვიდრო მამული“ სპარსულ ტექსტში თარგმნილია, როგორც „თიული და სამკვიდრო მამული“ – توی و املاک موروثی [ფუთურიძე, 1955:66]. როსტომ-ხანის 1635 წ. საბუთის ქართულ ტექსტში არსებული „სამკვიდრო“ სპარსულად თარგმნილია, როგორც „მამული და თიული“ (ملک و توی) [ფუთურიძე, 1955: 123]. აქედან გამომდინარეობს ლოგიკური დასკვნა, რომ ქართველ ფეოდალებს „მამული“ გადაეცემოდათ, როგორც თანამდებობრივი სარგო. ანუ არის მამულის თიულად შეცვლის მცდელობის ტენდენცია.

ტერმინ მულქს (მამული) სპარსული ტექსტი, ვფიქრობთ, სავსებით გააზრებულად არ იყენებს (ან ძალიან იშვიათად იყენებს). საინტერესოა, რატომ არ მოხდა მის ადგილას ტერმინ „მამულის“ კალკირება, ისე, როგორც თავადისა და აზნაურის შემთხვევაში. ეს იმას ნიშნავს, რომ სპარსული ტექსტის შემდგენნი შეგნებულად არიდებენ თავს მიწის მემკვიდრეობითობის აღმნიშვნელი ტერმინის გამოყენებას. დროთა განმავლობაში თიულს შეიძლება ჩამოშორებოდა ისეთი განსაზღვრებები, როგორებიცაა „სამუდამო“, „სამკვიდრო“, რის შედეგადაც მივიღებდით აღმოსავლურ-მუსლიმურ თიულს.

როგორც სამართლიანად აღნიშნავს ვ. ფუთურიძე, მამულის აღსანიშნავად ტერმინ „თიულის“, ხოლო გლეხის აღსანიშნავად „რიათის“ გამოყენება გამოხატავდა ირანის მიერ ქართული მიწისმფლობელობის მუსლიმურ-ყიზილბაშური წესით შეცვლის მცდელობას [ფუთურიძე, 1955: IX], საბუთებზე დაკვირვება ცხადყოფს, რომ ირანი ცდილობდა „მამულის“ გადაქცევას თიულად.

თიულდარის კატეგორიები:

ქართულ-სპარსული სათიულო (//წყალობის) წიგნების მიხედვით, თიულდარების ორი კატეგორია არსებობს: პირველ კატეგორიას უფლება აქვს მის საგამგეო ერთეულში – თიულში – განიხილოს და გადაწყვიტოს „ყოველი სასამართლო საქმე“ [ფუთურიძე, 1955:17-19, 19-21], (იგულისხმება, როგორც სამოქალაქო, ისე სისხლის სამართლის საქმეც). მეორე კატეგორიას სისხლის სამართლის საქმეების განხილვის უფლება არ აქვს. საბუთებში მკვეთრი აქცენტია გაკეთებული იმაზე, რომ თიულდარი განიხილავს ყველა საქმეს, გარდა სისხლის სამართლისა [ფუთურიძე, 1955:4-9].

მხარეთა სამართლებრივი ურთიერთობების გამიჯვნის თვალსაზრისით საინტერესოა და მნიშვნელოვანია საბუთის სპარსული ტექსტისათვის დამახასიათებელ ვალდებულებათა დაკონკრეტება. კანონი განსაზღვრავს თიულდარის ვალდებულებას სახელმწიფოსა (კანონის) და გლეხების წინაშე.

საბუთის ემიტენტი მის მიერ გაცემული ყველა სათიულო წიგნით საბუთის დისპოზიციურ ნაწილში მკაცრად განსაზღვრავს თიულდარის უპირველეს მოვალეობას, როგორიცაა სამართლიანობა და მინდობილ ხალხზე ზრუნვა. დოკუმენტებიდან კარგად ჩანს ცენტრალური ხელისუფლებისაგან თიულდარის

თვითნებობისაგან მოსახლეობის დაცვის ტენდენცია. შეწყალებულ პირს უფლება აქვს სათიულო ტერიტორიიდან მხოლოდ სახელმწიფოს მიერ დაწესებული გადასახადი აკრიფოს.

საბუთის დისპოზიციური კომპონენტი გლეხებს ავალდებულებდა თიულდარისადმი მორჩილებას. ეს პირობა ადგილობრივ ადმინისტრაციულ მოხელეებზეც – მელიქებზე და ქეთხოდებზეც ვრცელდებოდა [ფუთურიძე, 1955:32-34, 36-38].

საბუთის კანონიერ ძალაში შესვლას ადასტურებდა მისი დამოწმება მეფის ბეჭდით.. ეს წესი შემდეგი სახის დიპლომატიკური ფორმულითაა წარმოდგენილი:

چون نشان عالی بمهر و خط مبارک مزین و موشح گردد اعتماد نمایند
 ნაწერით შეიმკობა და დამშვენდება – დაემორჩილოს მას“ [ფუთურიძე, 1955:34-38] დიპლომატიკურად „ნაწერი“ საკანცელარიო მინაწერს გულისხმობს, რაც ასახავს საბუთის „მომრავლას“ მის კანონიერ ძალაში შესვლამდე.

تا نشان بمهر عالی مزین نکرده اعتماد ننمایند
 „ვიდრე [ეს] ნიშანი მაღალი ბეჭდით არ შეიმკობა, არ ერწმუნონ მას.“ [ფუთურიძე, 1955:17-18].

„მაღალი ბეჭედი“ და „კურთხეული ბეჭედი“ ქართველი მეფის ბეჭედს აღნიშნავს.

საბუთის მოქმედების ვადა:

ყოველი საბუთის განახლება ხდებოდა ტახტზე ახალი მეფის ასვლისას [ბერძენიშვილი, 1937: 22; გაბაშვილი, 1958:281-282]. მეფე ხელახლა ამტკიცებდა წინამორბედის მიერ გაცემული წყალობის კანონიერებას მისი ზეობის პერიოდშიც. თუმცა, ქართულ-სპარსული დიპლომატიკური მასალიდან ირკვევა, რომ არსებობდა იურიდიული ნორმა, რომლის მიხედვითაც ხელისუფლებას შეეძლო საბუთის ყოველწლიური განახლება მოეთხოვა. ქართულ-სპარსული საბუთების სპარსული ტექსტის sanctio-ში ვხვდებით მუსტოუფისთვის განსაზღვრულ ფორმულას, რომ „ყოველ წელს ახალ ბრძანებას და ნიშანს ნუ მოითხოვენ“ [ფუთურიძე, 1955:34-38], რაც საადგილმამულო წიგნების „მრავალწლიანობის“ გარანტიას იძლეოდა.

ქართულ საკანცელარიო წარმოებაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა მუსტოუფის. საბუთებში განსაკუთრებული ხაზგასმამა მის მოვალეობაზე, რომლის შესრულებაც მკაცრად მოეთხოვებოდა. დოკუმენტებში ყველგან აღნიშნულია, რომ მუსტოუფი ვალდებულია, მოახდინოს დოკუმენტის სპეციალურ სახასო (სამეფო) დავთარში რეგისტრაცია და არ დაუშვას ტექსტში რაიმე სახის ცვლილება [ფუთურიძე, 1955:4-6, 24-34, 36-38].

„ქართულად დაწერილის საფუძველზე“

მიუხედავად სეფიანთა მცდელობისა, ჩარეულიყვნენ ქართულ სამამულო ურთიერთობებში და ამ მხრივ თავდაპირველად დიპლომატიკურ მეგობრებში ტერმინოლოგიური ცვლილებები შეეტანათ, ქართულ-სპარსული საბუთების მთავარ სეგმენტს მაინც ქართული ტექსტი წარმოადგენდა, რომელშიც დეტალურად იყო აღწერილი წყალობის პირობები. ორენოვანი საბუთების სპარსული ნაწილები მთლიანად აგებული და დამოკიდებულია „ქართულად დაწერილზე“ და ქართულ კანონმდებლობაზე (საქართველოს დასტურლამალი), რაც სპარსული ნაწილის დისპოზიციურ კომპონენტში იყო ასახული [ფუთურიძე, 1955:XI, 4-6, 24-34, 36-38; გაბაშვილი, 1958:275; აბაშიძე, 1974:69, 72, 76].

როსტომ მეფე

1632 წ. ირანის შაჰმა სეფი I-მა ვალის ტიტული უბოძა და ქართლის სამართავად გამოგზავნა ბაგრატიონთა დინასტიის წარმომადგენელი როსტომ-ხანი (1632-1658) [ბერძენიშვილი, ჯავახიშვილი, ჯანაშია, 1948:347-348; სურგულაძე, 1952:117-120; აფაქიძე, ბერძენიშვილი, მელიქიშვილი, მესხია, რატიანი, ჩიტაია, ხაჭაპურიძე, 1956:295-296; აბაშიძე, 2017:181-188; ბერძენიშვილი, დონდუა, დუმბაძე, მელიქიშვილი, მესხია, რატიანი, 1958:299].

როსტომის მიმართ ქართული ნარატიული წყაროების დამოკიდებულება დიდწლად უარყოფითია. მისი მმართველობის დროს ქართლის ფეოდალურ საზოგადოებაში ცხოვრების სპარსულ-მუსლიმური წესები გავრცელდა [ყაუხჩიშვილი, 1959:424]. როსტომის მმართველობა ქართლში შიიტური ისლამის პოპულარიზაციით ხასიათდება [ბაინდურაშვილი, 2005:153], თუმცა ოფიციალურად ქრისტიანობა არ იკრძალებოდა [ბერძენიშვილი, ჯავახიშვილი, ჯანაშია, 1948:348]. როსტომისადმი უარყოფითი დამოკიდებულება ასახული თეიმურაზ I-ს საბუთში, სადაც იგი თავის მეტოქეს „ხოსრო სარკინოზს“ უწოდებს [ქართველიშვილი, ბაინდურაშვილი, გელაშვილი, გოგოლაძე, შაორშაძე, ჯოჯუა, 2019: 301].

როსტომ მეფის დროს გაცემულ ქართულ-სპარსულ საბუთებში კარგად ჩანს ქართულ საქმისწარმოებაში შემოტანილი მუსლიმურ-შიიტური ფორმულები, რაც ძალზე საინტერესოა მისი რელიგიური პოლიტიკის გამოსაკვეთად. ამ თვალსაზრისით საგულისხმოა როსტომ-ხანის ქართული გუმბათიანი ბეჭედი, რომლის ლეგენდა 1633-1637 წლებში იყო: „ქ. ყაენის ფეკთა მტურერი როსტომ მეფე ვამტკიცებ“, ხოლო 1637 წლიდან როსტომის ბეჭდის თაღში, რომელიც მანამდე ცარიელი იყო, ქანწილის თავზე ჩნდება სიტყვა – „الله“ – „ალლაჰი“ – და ბეჭდის ლეგენდა ხდება: „الله (ალლაჰი), ქ. ყაენის ფეკთა მტურერი როსტომ მეფე ვამტკიცებ [ფუთურიძე, 1955:139-141]. (თუ სიმონ I-ს საბუთები იწერება „წყალობითა ღუთისათა“, გამუსლიმებული ბაგრატიისა და სიმონ ხანის საბუთები იწერება „წყალობითა შაჰაბასითა“, როსტომი „ყაენის ფეხთა მტვერია“). ეს ფაქტი იმაზე მიუთითებს, რომ 1637 წლიდან როსტომმა ქართლში გაცილებით უსაფრთხოდ და მყარად იგრძნო თავი და მხოლოდ ამის შემდეგ გამოსახა ქართულ ბეჭედზე ქრისტეს მონოგრამის თავზე სიტყვა ალლაჰი, რაც მისი სარწმუნოებრივი პოლიტიკის ხაზგასმაა [ბაინდურაშვილი, 2019(ბ):19]. როსტომის ოთხკუთხა სპარსული ბეჭდის ლეგენდა – همت سلطان صفی شاه زمین و زمان داد لاف بنده را رستم خسرو نشان – [ფუთურიძე, 1955:85-88] (ლეგენდას განსხვავებულად თარგმნის ვ. ფუთურიძე. აქ მოგვაქვს ლეგენდის ჩვენეული თარგმანი) – „ქვეყნისა და დროის ხელმწიფემ, დიდსულოვანმა შაჰ სევიმ წყალობა მოიღო მის მონაზე და როსტომ ხოსრო მიწოდა“. ამ ბეითში როსტომ მეფის ორივე სახელი – ხოსრო და როსტომია დაფიქსირებული. აქვე იმასაც ვიგებთ, რომ სეფიანთა ირანში დაბადებულსა და აღზრდილ ხოსრო, იგივე ქაიხოსრო ბაგრატიონს ქართლში გამოგზავნის წინ სწორედ შაჰ სევი I-მა როსტომი ანუ გმირი უწოდა.

ინვოკაცია:

როსტომ-ხანის სრული მუსლიმური სახელია ჩაწერილი მის მიერ 1642 წ. გაცემული საბუთის ინვოკაციაში – هو الغنى والعلى ابو الغازی سلطان رستم خان ميرزا سوزم – ის (ღმერთი) არის უმდიდრესი, უზენაესი! აბულ-დაზი სულტან როსთემ-ხან მირზა. ჩემი სიტყვა [ფუთურიძე, 1955:171-173]. ამ შემთხვევაშიც ქართველი მეფე ირანულ სტანდარტს ემორჩილება და თავს მირზას, ანუ უფლისწულს უწოდებს.

საყურადღებოა 1633 წ. როსტომის მიერ გაცემული მამულის წყალობის წიგნის ინვოკაცია – لا اله الا الله و محمد رسول الله – „ალლაჰი და მოციქული მუჰამადი და ალი“ [ფუთურიძე, 1955:94-96]. უნდა აღინიშნოს, რომ ტრიადის სახით წარმოდგენილი ამ ტიპის შიიტური ინვოკაცია ერთადერთია ჩვენამდე მოღწეულ ორენოვან საბუთებში და იგი სეფიანთა შიიტური იდეოლოგიის სიმბოლოა [ბაინდურაშვილი, 2019(ბ):19].

ხაზგასასმელია ის გარემოება, რომ როსტომ მეფის საბუთების სპარსულ ნაწილებში ღვთაებრივი ნება ძალზე მარტივადაა გამოხატული. იგი ძირითადად ერთი სიტყვით – هو – „ის (ღმერთი)“ – თაა წარმოდგენილი. ძალიან იშვიათად კი – هو الغنى العلى – ის (ღმერთი) არის უმდიდრესი, უზენაესი [ფუთურიძე, 1955:169-171].

როსტომ-ხანის საკანცელარიო ბეჭედების ლეგენდები ძირითადად საღვთისმეტყველო ფორმულებია, რაც იმას ნიშნავს, რომ საბუთის გაცემა პირველ რიგში ღმერთის ნებას მიეწერებოდა. ამ ტიპის საკანცელარიო ბეჭედები ძირითადად 1636 წლიდან ჩნდება და შემდეგი შინაარსისაა: ოვალური ბეჭედი ლეგენდით – افوض امرى الى الله – „განხილულია“ – بنظر رسيد – „უძღურთა შემწევ“ [ფუთურიძე, 1955:88], يا معين الضعفا – „ო, საუკუნისა და დროის მფლობელო“. ბეჭდის ქვეშ არის მინაწერი: قلمى شد „დაიწერა“ [ფუთურიძე, 1955:198-200, 224-226], هو حكم نويسنند – „ის (ღმერთი) ბრძანება დაწერონ“ [ფუთურიძე, 1955:171].

1649 წ. გვაქვს ახალი სარეგისტრაციო ბეჭედი ლეგენდით: از حسب امر الله سجوله – „წარმოდგენილი ბრძანების თანახმად“, რომლის ქვემოთ არის მინაწერი: بنظر رسيد – „განხილულ იქნა“. 1650-1652 წლების საბუთებზეც იგივე ბეჭედი დასმული [ფუთურიძე, 1955:211-213, 221-224].

1643 წლიდან საბუთების ზედა მარცხენა კუთხეში ჩნდება ახალი საკანცელარიო მინაწერი, რომელიც საბუთის ქართული ტექსტის სპარსულად თარგმნაზე მიუთითებს – هو بخط مسلمان حکم [قلمی شده بود] – „ის (ღმერთი) ბრძანება მუსლიმური დამწერლობით [დაიწერა]“ [ფუთურიძე, 1955:182-186].

პერსონალური ბეჭედები:

1633 წლის საბუთზე დასმულ ბეჭედზე არის წარწერა: [ფუთურიძე, 1955:97] غلام رستم خان منوچهر – „როსტომ ხანის ღოღამი მანუჩარი“. ბეჭდის ლეგენდა როსტომისადმი მანუჩარის დამოკიდებულებას ასახავს. ამ შემთხვევაში როსტომი მისი სიუზერენია, თუმცა მალევე, 1634 წლიდან მანუჩარის ბეჭდის ლეგენდა წმინდა შიიტური ფორმულით იცვლება. ოთხკუთხა სპარსულ ბეჭედზე ჩნდება წარწერა: خاك قدم علی منوچهر – „აღის ფეხთა მტვერი მანუჩარი.“ ეს ცვლილება ირანული ცენზურის გავლენას უნდა გამოეწვიოს. მანუჩარის ბეჭდის ქვეშ არის წარწერა: بنظر رسيد – „განხილულ იქნა.“ მინაწერი ცხადყოფს, რომ მანუჩარი მეფის კანცელარიის მნიშვნელოვან ფიგურას წარმოადგენს. იგი საბუთებს განიხილავს, რის შემდეგაც უკვე საბუთის დამოწმება ხდებოდა. მანუჩარი როსტომის ყველა საბუთს ამოწმებს.

როსტომის მიერ გაცემული საბუთის (ხეც Ad-597) ქართული ტექსტის შუაში ამობრუნებული პოზიციით დასმულია ოვალური ფორმის, საშუალო ზომის სპარსული ბეჭედი წარწერით: خاك پای علی منوچهر – „აღის ფეხის მტვერი მანუჩარი.“ ბეჭედზე გადაწერილია ტექსტი, რაც გვაფიქრებინებს, რომ ქაღალდზე ჯერ ბეჭედი დასვეს, შემდეგ კი საბუთის ტექსტი დაწერეს.

1634 წ. საბუთში (პირი) ტექსტის ბოლოს გადამწერს კვადრატებში აღნიშნული აქვს: 1. „როსტომ-ხანის ბეჭდის ადგილი“ (მარცხენა კვადრატში) და 2. „მუსტოფის ბეჭდის ადგილი“ [ფუთურიძე, 1955:110-112], რაც იმაზე მიუთითებს, რომ მეფის ბეჭდის გვერდით მუსტოფის ბეჭედი ისმებოდა.

1640 წ. საბუთებზე დასმულია ოვალური ბეჭედი წარწერით: عبده علیقی – „მონა [ღვთისა] ალიყული.“ ქვეშ მიწერილი აქვს: ثبت شد – „ჩაიწერა // გასაბუთდა // დამტკიცდა“ [ფუთურიძე, 1955:142-146, 152-157]. ალიყულის ბეჭდის ქვეშ ძირითად შემთხვევაში არის მინაწერი – ثبت شد – დამტკიცდა // გასაბუთდა. ეს გვაფიქრებინებს, რომ ალიყული სამეფო დივანის მნიშვნელოვანი ფიგურაა. იგი შესაძლოა დივანის მუსტოფი [სურგულაძე, 1952:379-383; აბულაძე, აბულაძე, ბაინდურაშვილი, კეკელია, კლდიაშვილი, სურგულაძე, ცაგარეიშვილი, 2017:259] (მორდარი სვამდა მეფის ბეჭედს) იყოს, რადგან მისი ბეჭდით ხდებოდა საბუთის დამტკიცება. ალიყულის ბეჭედი ზის 1956 წლის საბუთზეც [ფუთურიძე, 1955: 261-263].

1643 წ. საბუთებზე არსებულ ალიყულის ოთხკუთხა სპარსული ბეჭედის (წარწერით: عبده علیقی – „მონა მისი (ღვთისა) ალიყული“), ქვეშ არის სარეგისტრაციო მინაწერი: قلمی شد – „დაიწერა“ [ფუთურიძე, 1955: 175-180]. აქედან გამომდინარე, უნდა ვივარაუდოთ, რომ აღნიშნულ შემთხვევაში ალიყული საბუთის სპარსული ტექსტის დამწერია (მთარგმნელი) და არა დამამტკიცებელი, როგორც ეს წინა შემთხვევებში იყო.

1656 წლიდან სამეფო კანცელარიის ახალი მოხელის ბეჭედი ჩნდება. საბუთზე დასმულია ოთხკუთხა სპარსული ბეჭედი წარწერით: „بنده شاه ولایت گرگین“ [ფუთურიძე, 1955:259-261] – „ქვეყნიერების ხელმწიფის მონა გორგინი“ (//გიორგი). მასვე უნდა ეკუთვნოდეს ელიფსური ფორმის სპარსული ბეჭედი რთული წარწერით, რომელშიც იკითხება სახელი „گرگین“ (გორგინ) // გიორგი [ფუთურიძე, 1955: 281-284].

სპარსული სარეგისტრაციო მინაწერები საქმისწარმოებაში თავისი მნიშვნელობის მიხედვით შემდეგი მიმდევრობით უნდა წარმოვიდგინოთ: 1. قلمی شد – „დაიწერა“. მოგვიანებით, 1643 წლიდან საბუთებს დაემატა იგივე შინაარსის სპარსული მინაწერი ...[قلمی شده بود]... – „ის (ღმერთი). ბრძანება მუსლიმური დამწერლობით [დაიწერა]“. 2. بنظر رسيد – „განხილულ იქნა“ და 3. ثبت شد – „ჩაიწერა // გასაბუთდა (ეს მინაწერი მუსტოფის უნდა ეკუთვნოდეს). ცხადია, ეს მინაწერები კეთდებოდა შესაბამისი ბეჭედების დასმის შემდეგ და მათ ბეჭედების მფლობელები აწერდნენ.

ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთების სპარსული ნაწილების დიპლომატიკურ სემენტებზე და საკანცელარიო აღნიშვნებზე (ბეჭდები, მინაწერები) დაკვირვებამ საშუალება მოგვცა დაგვედგინა „საბუთის მოძრაობა“ – სრული იურიდიული პროცედურა, რომელიც მას უნდა გაეგლო შედგენიდან კანონიერ ძალში შესვლამდე.

გამოიკვეთა შემდეგი საფეხურები:

1. საბუთის ქართული ტექსტის შედგენა მეფის მდივანმწიგნობრის მიერ;
2. ქართული ტექსტის თარგმნა სპარსულად ირანული დიპლომატიკური სტანდარტების გათვალისწინებით;
3. საბუთის გატარება დივანის სპეციალურ დავთარში;
4. საბუთის განხილვის შემდეგ მასზე სპარსული საკანცელარიო ბეჭდების დასმა და შესბამისი სპარსული საკანცელარიო მინაწერების გაკეთება (بنظر رسيد – „განხილულ იქნა“ ثبت شد – „ჩაიწერა“, // „დამტკიცდა“)
5. საბუთის ქართული ნაწილის დამტკიცება მეფის ქართული ბეჭდით
6. საბუთის სპარსული ნაწილის დამტკიცება მეფის სპარსული ბეჭდით

დასკვნა. ამრიგად, ქართულ-სპარსულ ისტორიულ საბუთებზე ჩატარებულმა კვლევამ ცხადყო, რომ ქართულ საქმისწარმოებაში ირანული სპეციფიკის დანერგვა ემსახურებოდა სეფიანთა სახელმწიფოს მიერ აღმოსავლეთ საქართველოს ირანულ ადმინისტრაციულ სისტემაში ჩართვის ღონისძიებებს.

ქართულ-სპარსული ორენოვანი საბუთები საშუალებას გვაძლევს დავინახოთ ირანის მიერ ქართული მიწისმფლობელობის სისტემაში ჩარევისა და მისი ირანულ-მუსლიმურით შეცვლის მცდელობა; ქართველ მეფეთა ინვოკაციები და მათ სპარსულ ბეჭდებზე არსებული ლეგენდები ცხადად გვიჩვენებს იმ პოლიტიკურ და რელიგიურ გავლენებს, რომელსაც სეფიანთა ცენზურის შედეგად განიცდიდნენ; კვლევის შედეგად შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ ქართული სამდივან-მწიგნობროს მუშაობის სპეციფიკა, მისი პროცედურული საფეხურები – საბუთის მოძრაობა შედგენიდან მის კანონიერ ძალაში შესვლამდე და საბუთის მოქმედების ვადა; ქართულ-სპარსული საბუთების დომინანტ დიპლომატიკურ ნაწილს ქართული ტექსტი წარმოადგენდა.

ისტორიული საბუთების სპარსულ და ქართულ ტექსტებზე არსებულ ბეჭდებზე დაკვირვებით გამოიკვეთნენ ის მნიშვნელოვანი საკანცელარიო მოხედეები, რომლებიც ქართულ-სპარსული საბუთების შედგენაში და მათ განხილვა-დამტკიცებაში იღებდნენ მონაწილეობას.

ქართულ-სპარსული დიპლომატიკური ძეგლები დიდი ობიექტურებით ასახავს იმ მძიმე რეალობას, რომელშიც ქართველებს უხდებოდათ ბრძოლა სახელმწიფოებრივი, ეროვნული და რელიგიური იდენტობის შენარჩუნებისთვის.

დამოწმებული ლიტერატურა

- abashidze, t'. (1974). orenovani sabut'ebis sparsuli nats'ilebis diplomat'ik'uri t'aviseburebani. *mats'ne,ist'oriis, arqeologiis, etnograpiisa da khelovnebis ist'oriis seria*, 2. tb.: gamomts'emloba „mets'niereba“ (აბაშიძე, თ. (1974). ორენოვანი საბუთების სპარსული ნაწილების დიპლომატიკური თავისებურებანი. *მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია*. 2. თბ.: მეცნიერება).

- abashidze, t'. (2017). *samsghvdeloebis sakhelze gatsemuli kartul-sparsuli sabutebi, akhlo aghmosavleti da sakart'velo*, tb.: ilias sakhelmtsipo universitetis gamomtsemloba (აბაშიძე, თ. (2017) სამღვდელოების სახელზე გაცემული ქართულ-სპარსული საბუთები. *ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო*. X. თბ.: ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა).
- abuladze, t. abuladze, ts. baidurashvili, kh. k'ek'elia, v. k'ldiashvili, d. surguladze, m. tsagareishvili, e. (2017). *tsentraluri da adgilobrivi samokheleo ts'qoba shua sauk'uneebis sakartveloshi, (entsik'lop'ediuri leksik'oni)*. tb.: k'.k'ek'elidzis sakhelobis sakartvelos khelnats'erta erovnuli tsent'ri (აბულაძე, თ. აბულაძე, ც. ბაინდურაშვილი, ხ. კეკელია, ვ. კლდიაშვილი, დ. სურგულაძე, მ. ცაგარეიშვილი, ე. (2017). *ცენტრალური და ადგილობრივი სამოხელეო წყობა შუა საუკუნეების საქართველოში (ენციკლოპედიური ლექსიკონი)*. თბ.: კ. კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი).
- abuladze, t. giunashvili, e. (2011). *sakartvelos sp'arsuli da kartul-sp'arsuli ist'oriuli sabutebi: lingvist'ur-pilologiuri k'vlevis aspekt'ebi, enatmetsnierebis sakitkhebi*, t'b.: tbilisis universitetis gamomtsemloba (აბულაძე, თ. გიუნაშვილი, ე. (2011) საქართველოს სპარსული და ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები: ლინგვისტურ-ფილოლოგიური კვლევის ასპექტები. *ენათმეცნიერების საკითხები*. თბ.: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა).
- apakidze, a. berdzenishvili, n. (mtavari redaktori), melikishvili, g. meskhia, sh. rat'iani, p'. khach'ap'uridze, g. (1956). *sakartvelos ist'oria*, I.tb.:sakartvelos sssr metsnierebata ak'ademiis gamomtsemloba (აფაქიძე, ა. ბერძენიშვილი, ნ. (მთავარი რედაქტორი). მელიქიშვილი, გ. მესხია, შ. რატიანი, პ. ჩიტაია, გ. ხაჭაპურიძე, გ. (1956). *საქართველოს ისტორია*. I. თბ.: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა).
- baidurashvili, kh. shiizmi tbilishi (VII-XVIII ss) (2005). *ist'oriul-etnografili sht'udiebi*. IX. tb.: mema'tiane (ბაინდურაშვილი, ხ. (2005) შიიზმი თბილისში (VII-XVIII სს), *ისტორიულ-ეთნოგრაფიული შტუდიები*. IX. თბ.: მემატიანე).
- baidurashvili, kh. (2019 a). *iranis administ'ratsiuli p'olitik'a da aghmosavlet sakartvelo (XVII-XVIII ss). mravaltavi*, 26. tb.: k'.k'ek'elidzis sakhelobis sakartvelos khelnats'erta erovnuli tsent'ri (ბაინდურაშვილი, ხ. (2019 ა) ირანის ადმინისტრაციული პოლიტიკა და აღმოსავლეთ საქართველო (XVII-XVIII სს.) *მრავალთავი*. 26. თბ.: კ. კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი).
- baidurashvili, kh. (2019 b). *iranis religiuri p'olit'ik'a aghmosavlet sakartvelos mimart da shiit'uri islami XVI-XVII sauk'uneebis tbilishi, kart'uli ts'qarotmtsodneoba*, XXI. tb.:universali (ბაინდურაშვილი, ხ. (2019 ბ) ირანის რელიგიური პოლიტიკა აღმოსავლეთ საქართველოს მიმართ და შიიტური ისლამი XVI-XVII საუკუნეების თბილისში. *ქართული წყაროთმცოდნეობა*. XXI. თბ.: უნივერსალი).
- berdzenishvili, n. (1937). *peodaluri urtiertobidan XV sauk'uneshi. masalebi sakartvelosa da k'avk'asiis ist'oriisatvis, t'pilisi: sakartvelos sssr' metsnierebata ak'ademiis sakartvelos pilialis gamomtsemloba* (ბერძენიშვილი, ნ. (1937). *ფეოდალური ურთიერთობიდან XV საუკუნეში. მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის*. I. ტფილისი: საქართველოს სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის გამომცემლობა).
- berdzenishvili, n. javakhishvili, iv. janashia, s. (1948). *sakartvelos ist'oria. nats'ili I. mesame shests'orebul-shevsebuli gamotsema*. tb.: sakhelgami (ბერძენიშვილი, ნ. ჯავახიშვილი, ივ. ჯანაშია, ს. (1948). *საქართველოს ისტორია*. ნაწილი I მესამე შესწორებულ-შეესებული გამოცემა. თბ.: სახელგამი).
- berdzenishvili, n. dondua, v. dumbadze, m. melikishvili, g. rat'iani, p. (1958). *sakartvelos ist'oria. (udzvelesi droidan XIX sauk'unis dasasrulamde)*. I. tb.: sabch'ota sakartvelo (ბერძენიშვილი, ნ. დონდუა, ვ. დუმბაძე, მ. მელიქიშვილი, გ. მესხია, შ. რატიანი, პ. (1958). *საქართველოს ისტორია*. (უძველესი დროიდან XIX საუკუნის დასასრულამდე). I. თბ.: საბჭოთა საქართველო).

- gabashvili, v. (1958). *kartuli peodaluri ts'qobileba XVI-XVII sauk'uneebshi*. tb.: sakartvelos sss metsnierebata ak'ademiis gamomtsemloba (გაბაშვილი, ვ. (1958). *ქართული ფეოდალური წყობილება XVI-XVII საუკუნეებში*. თბ.: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა).
- guchua, v. svanidze, m. (1973). *kartlis brdzola osmalebis ts'inaaghmdag svimon is metaurobit. samtskhe-saatabagos dap'qroba. sakartvelos ist'oriis nark'vevebi*. IV. tb.: sabch'ota sakartvelo (გუჩუა, ვ. სვანიძე, მ. ქართლის ბრძოლა ოსმალების წინააღმდეგ სვიმონ I-ის მეთაურობით. სამცხე-საათაბაგოს დაპყრობა. *საქართველოს ისტორიის ნარკვევები*. IV. თბ.: საბჭოთა საქართველო).
- dundua, n. (1984). *kartul-sparsuli (orenovani) istoriuli sabutebi (XVI-XVIII ss)*. t'ekst'i daadgina, targmani, k'oment'ari, leksik'oni da sadzieblebi daurto n. dunduum. tb.: metsniereba (დუნდუა, ნ. (1984). *ქართულ-სპარსული (ორენოვანი) ისტორიული საბუთები (XVI-XVIII სს)*. ტექსტი დაადგინა, თარგმანი, კომენტარი, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ნუგზარ დუნდუამ. თბ.: მეცნიერება).
- k'atsit'adze, d. (2009). *iranis ist'oria*. III-XVIII ss. tb.: horosi XXI (კაციტაძე, დ. (2009). *ირანის ისტორია*. III-XVIII სს. თბ.: ჰოროსი XXI).
- k'ldiashvili, d. surguladze, m. tsagareishvili, e. jandieri, g. (1991). *pirta anot'irebuli leksik'oni*. ss. ist'oriuli sabutebi mikhedvit. I. tb.: metsniereba (კლდიაშვილი, დ. სურგულაძე, მ. ცაგარეიშვილი, ე. ჯანდიერი, გ. (1991). *პირთა ანოტირებული ლექსიკონი*. XI-XVII სს. ისტორიული საბუთების მიხედვით. I. თბ.: მეცნიერება).
- zhizhiashvili, o. *kartlis mepe svimon II*. tb.: art'anuji (ჭიჭიაშვილი, ო. (2017). *ქართლის მეფე სვიმონ II*. თბ.: არტანუჯი).
- surguladze, iv. *sakartvelosa da samartlis ist'oriisatvis*. I. tb.: tbilisis universitetis gamomtsemloba (სურგულაძე, 1952: ივ. სურგულაძე, ივ. (1952). *საქართველოს სახელმწიფო და სამართლის ისტორიისათვის*. I. თბ.: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა).
- puturidze, v. (1955). *kartul-sparsuli istoriuli sabutebi*. t'ekst'i daadgina, targmani da sadzieblebi daurto v. puturidzem. tb.: sakartvelos sss metsnierebata ak'ademiis gamomtsemloba (ფუთურიძე, ვ. (1955). *ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები*. ტექსტი დაადგინა, თარგმანი და შენიშვნები დაურთო ვ. ფუთურიძემ. თბ.: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა).
- puturidze, v. (1969). *iskander munshis tsnobebi sakartvelos shesakheb*. t'ekst'i kartuli targmanita da shesavlirt gamostsa v. puturidzem. tb.: metsniereba (ფუთურიძე, ვ. (1969). *ისქანდერ მუნშის ცობები საქართველოს შესახებ*. სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავალითურთ გამოსცა ვლადიმერ ფუთურიძემ. თბ.: მეცნიერება).
- kartvelishvili, t. (proekt'is sametsniero khelmdzghvani). baidurashvili, kh. gelashvili, i. gogoladze, t. shaorshadze, m. jojua, t. surguladze, m. (redakt'ori). (2019). *dok'ument'uri ts'qaroebi* (sigelebi, epigrapik'uli tsdzegebi, khelnats'erta k'oloponebi) sauk'unis nakhevris kartlisa da k'akhetis mepeebis (giorgi X, luarsab II, bagrat' VII, svimon II, telmuraz I) shesakheb. (ts'qaroebis publik'atsia da gamokvleva). I. tb.: natlismsemeli (ქართველიშვილი, თ. (პროექტის სამეცნიერო ხელმძღვანელი) ბაინდურაშვილი, ხ. გელაშვილი, ი. გოგოლაძე, თ. შაორშაძე, მ. ჯოჯუა, თ. სურგულაძე, მ. (რედ.). (2019). *დოკუმენტური წყაროები* (სიგელები, ეპიგრაფიკული ძეგლები, ხელნაწერთა კოლოფონები) XVII საუკუნის I ნახევრის ქართლისა და კახეთის მეფეების (გიორგი X, ლუარსაბ II, ბაგრატ VII, სვიმონ II, თეიმურაზ I) შესახებ (წყაროების პუბლიკაცია და გამოკვლევა). I. თბ.: ნათლისმცემელი).
- qaukhchishvili, s. (1973). *bat'onishvili vakhush'tl,aghts'era sameposa sakartvelosa, kartlis tskhovreba*. IV. t'ekst'i dadgenili qvela dziritadi khelnats'eris mikhedvit s. qaukhchishvilis mier. tb.: sabch'ota sakartvelo (ყაუხჩიშვილი, ს. (1973). *ბატონიშვილი ვახუშტი*. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. *ქართლის ცხოვრება*. IV. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბ.: საბჭოთა საქართველო).
- qaukhchishvili, s. (1959). *akhali kartlis tskhovreba*. mesame t'ekst'i. kartlis tskhovreba. II. t'ekst'i dadgenili qvela dziritadi khelnats'eris mikhedvit s. qaukhchishvilis mier. tb.: sabch'ota sakartvelo (ყაუხჩიშვილი, ს.

(1959). *ახალი ქართლის ცხოვრება*. მესამე ტექსტი. ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. II. თბ.: საბჭოთა საქართველო).

javakhishvili, iv. (1926). *kart'uli sigelta-mtsodneoba anu dip'lomat'ik'a*. t'pilisi: t'pilis universitetis gamotsema (ივ. ჯავახიშვილი, ივ. (1926) *ქართული სიგელთა-მცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა*. ტფილისი: ტფილისის უნივერსიტეტის გამოცემა).

sakartvelos erovnuli arkivi. 1450-19/98 (*საქართველოს ეროვნული არქივი* // GNA (სეა) 1450-19/98).

sakartvelos erovnuli arkivi. 1448-252. (*საქართველოს ეროვნული არქივი* // GNA (სეა) 1448-252).

sakartvelos erovnuli arkivi. 1448-1261 (*საქართველოს ეროვნული არქივი* // GNA (სეა) 1448-1261).

28. *sakartvelos erovnuli arkivi*. 1450-37/190 (*საქართველოს ეროვნული არქივი* // GNA (სეა) 1450-37/190).

sakartvelos khelnats'erta erovnuli tsent'ri. Ad-973 (*საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი* // GNCM) ხეც Ad-973).

sakartvelos khelnats'erta erovnuli tsent'ri. Hd-3056 (*საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი* // GNCM (ხეც) Hd-3056).

Петрушевский, Т. П. (1949). *Очерки по истории феодальных отношений в Армении и Азербайджане в XVI - начале XIX вв.*, Ленинград. Изд-во ЛГУ (Петрушевский, Т. П. (1949) *Очерки по истории феодальных отношений в Армении и Азербайджане в XVI – начале XIX вв.*, Ленинград, Изд-во ЛГУ) (Petrushevski, 1959: T.P. Petrushevski, *Essays in the history of feudal relationships in Armenia and Azerbaijan in 16th – early 19th centuries*, Leningrad, Publish. LGU (In Russian).